

بررسی تطبیقی دعای عرفه امام حسین علیه السلام و امام سجاد علیه السلام

دکتر حیدر محلاتی^۱

چکیده

دعای پرفیض روز عرفه که از امام حسین علیه السلام نقل شده است، یکی از ژرف‌ترین دعا‌های مأثور از ائمه اهل بیت علیهم السلام است. این دعا در حد خود گنجینه‌ای گران‌بها از معارف والای الهی به شمار می‌رود. همانند این دعا، دعای روز عرفه امام سجاد علیه السلام است که در صحیفه سجادیه نقل شده است. آنچه در این مقاله در پی آنیم، بازشناسی شیوه‌های نیایش در این دو دعا از نگاه فنی و ادبی است. روش این مقاله از نوع تحلیلی - تطبیقی است و از مهمترین نتایج این بررسی می‌توان به همسانی ساختاری و محتوایی این دو دعا اشاره کرد که بیشتر در راستای اصلاح رفتار فردی و اجتماعی انسان متمرکز است.

کلید واژه‌ها: امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، دعا، دعای عرفه، صحیفه سجادیه.

۱. مقدمه

دعا وسیله تقرب به درگاه احدیت است و بنا به گفته پیامبر اکرم محمد مصطفی صلی الله علیه و آله که می‌فرمایند: «لیس شیء اکرّم علی الله من الدعاء» (علامه مجلسی، ۱۹۸۳م: ج ۹۰، ص ۳۰۰). این منزلت عظیم دعا بارها در قرآن کریم مورد تأیید قرار گرفته و همواره خداوند متعال مؤمنان را به نیایش تشویق و ترغیب نموده است: «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ»

۱- استادیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه قم dr.mahallati@yahoo.com

(غافر: ۶۰)، و نیز فرموده است: ﴿وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾ (بقره: ۱۸۶).

گفتگوی مخلوق با خالق در قالب دعا اساسی‌ترین نیاز انسان‌ها برای راه یافتن به تکامل روحی و معنوی است. این فرصت استثنایی و بی‌نظیری که خداوند متعال در اختیار مؤمنان قرار داده تا نیازهای مادی و معنوی خود را بازگو کنند و از حق تعالی اجابت شنوند، از دل‌پذیرترین نعمت‌های الهی است. با دعا می‌توان بلا و مصیبت را دفع نمود و این همان کلام روح‌بخش پیامبر مکرم اسلام حضرت محمد ﷺ است که فرموده است: «إِنَّ الدَّعَاءَ يَرْدُّ الْبَلَاءَ» (حرعاملی، ۱۴۱۴ق: ج ۷، ص ۴۳). بنا به گفته امام صادق علیه السلام، دعا، قضای مقدر را دور می‌سازد: «إِنَّ الدَّعَاءَ يَرْدُّ الْقَضَاءَ» (کلینی، ۱۳۶۵ش: ج ۲، ص ۴۶۹).

آموزه‌های اخلاقی دین مبین اسلام و معارف قدسی و روحانی ائمه اطهار علیهم السلام سرشار از نمونه‌های بی‌مانند مناجات با خداوند متعال است. این مناجات‌راه‌گشا که مملو از معارف بلند الهی و مفاهیم سترگ قرآنی است، به ما درس عروج از عالم خاکی و مادی را به مقام آسمانی و قرب الهی می‌آموزد، و انسان مؤمن و خدا شناس را در این راه خطیر و پریپیچ و خم دنیوی استوار و ثابت قدم می‌نماید.

دعای عرفه امام حسین علیه السلام و به تبع آن دعای عرفه امام سجاد علیه السلام دو شاهکار دعایی آموزنده هستند که معارف و علوم و حیانی آن پایانی ندارد و برای رهپویان راه حق و حقیقت چراغی فروزان و تابناک است. بی‌شک بررسی مجموعه عظیم معرفتی که در قالب دو دعای بلند نظم یافته، در یک مقاله نمی‌گنجد، اما سعی بر این داریم مفاهیم کلی و مشترک این دو مناجات را بشناسیم و بردیای بی‌کران این زمزمه‌های آسمانی واقف شویم.

۲. بررسی موضوع

دعای عرفه امام حسین علیه السلام و دعای عرفه امام سجاد علیه السلام مانند سایر دعاها، متأثر از معصومین علیهم السلام با حمد و ستایش خداوند متعال آغاز می‌شود. این یک سنت قرآنی است

که آغاز سخن و شروع نیایش با فاتحه حمد خداوند صورت می‌گیرد. حضرت سید الشهداء علیه السلام در این دعا با تکیه بر نظم آهنگین واژه‌ها و رعایت سجع در عبارت‌ها کلام خود را آغاز می‌کند و این شیوه بیانی را در طول دعا به کار می‌بندد. هر مجموعه‌ای از عبارت‌های مسجع دارای موضوعی خاص و بار محتوایی منحصر به فردی هستند که با پایان سجع، موضوع پایان می‌یابد و با شروع سجع جدید، موضوع دیگری آغاز می‌گردد (بستانی، ۱۴۱۳ق: ص ۳۱۹، ۳۲۰).

موزون بودن این کلمات در طلیعه این دعا نظر خواننده را به خود جلب می‌کند، و ذهن او را برای پی‌بردن به معانی بلند این دعا آماده می‌سازد. این آرایش منظوم که همانند یک قطعه شعر قافیه دار سامان یافته، نه تنها مخاطب را به ورود به ساحت قدس الهی فرا می‌خواند بلکه او را از گفتار ساده انگارانه و روزمره رهایی، و با نوعی جدید از خطابه آشنا می‌کند: «الحمد لله الذی لیس لقضائه دافع، ولا لعطائه مانع، ولا کصنعه صنّع صانع، و هو الجواد الواسع، فطر أجناس البدائع، وأتقن بحکمته الصنائع، لا تخفی علیه الطلائع، ولا تضيع عنده الودائع، جازی کلّ صانع، ورائش کلّ قانع، وراحم کلّ ضارع، مُنزلِ المنافع، و الکتاب الجامع، بالنور الساطع، و هو للدعوات سامع، وللكُربات دافع، وللدراجات رافع، وللجبابره قانع» (قمی، ۱۳۷۶ش: ص ۲۶۱).

در مقام تطبیق، مطلع دعای عرفه امام سجاد علیه السلام از نظر سجع با دعای عرفه امام حسین علیه السلام قابل مقایسه نیست، اما یکایک بندها و جمله‌های کوتاه این دعا که دارای تنوع محتوایی و فاقد هرگونه سجع بوده، از نظمی موزون و قالبی پویا برخوردار است. هر یک از عبارت‌های این مطلع آوای خود را دارد که با معنی خاص خود متناسب است.

بنابراین، سبک به کار رفته در این مطلع از نظر آهنگ با سبک دعای قبلی اندکی تفاوت دارد، اما این تفاوت بر فهم سریع و صریح این دعا اثر نگذاشته، و مخاطب همانند دعای قبلی، به عمق و کُنه این دعا آگاهی می‌یابد: «الحمد لله رب العالمین، اللهم لك الحمدُ بدیع السماوات والارض، ذا الجلال والإکرام، رب الأرباب، وإله کُلِّ مألوه، وخالق کُلِّ مخلوق، ووارث کُلِّ شیء، لیس کمثله شیء، ولا یعزبُ عنه علم شیء، و هو بکُلِّ شیء محیط، و هو علی کُلِّ شیء رقیب» (امام سجاد علیه السلام، ۱۳۷۰ش: ص ۲۴۴).

۳. حمد و ستایش خداوند

سراسر این دو دعای عظیم ذکر صفات حق تعالی و بر شمردن اسماء حسنی و نعوت پروردگار است. این همان عمل به فرمان قرآن کریم است که دستور داد مناجات با خداوند باید بر پایه ذکر نام های مقدس او استوار گردد: ﴿وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا﴾ (اعراف: ۱۸۰). و در آیه دیگر آمده است: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوْ ادْعُوا الرَّحْمَنَ أَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ﴾ (اسراء: ۱۱۰).

حضرت امام زین العابدین علیه السلام در همان ابتدا، اسمای الهی را با سبکی بسیار زیبا و براساس شیوه بلاغی (تکرار) و (تتابع) به نظم درآورد. در کنار تکرار وتابع، نظم آهنگین و موسیقی کلام، جذابیت و گیرایی خاصی به دعا بخشیده است:

«أَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، الْأَحَدُ الْمُتَوَحَّدُ الْفَرْدُ الْمُتَفَرَّدُ.
وَأَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، الْكَرِيمُ الْمُتَكَرَّمُ، الْعَظِيمُ الْمُتَعَظَّمُ، الْكَبِيرُ الْمُتَكَبَّرُ.
وَأَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، الْعَلِيُّ الْمُتَعَالَى، الشَّدِيدُ الْمُحَالُ.
وَأَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ، الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ.
وَأَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، السَّمِيعُ الْبَصِيرُ، الْقَدِيمُ الْخَبِيرُ» (امام سجاد علیه السلام، ۱۳۷۰ ش، ص ۲۴۴، ۲۴۵).

این سبک فنی و ادبی که سه رکن اصلی تکرار،تابع و نظم آهنگ را دارا می باشد، به عنوان سبکی ثابت با متغیرهای متفاوت در دعای عرفه امام سجاد علیه السلام به کار رفته است. در دعای عرفه امام حسین علیه السلام نیز، این سبک کاملاً ملموس و قابل ملاحظه است. در بخشی از این دعای شریف می خوانیم:

«لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ،
لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الْمُسْتَغْفِرِينَ،
لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ،
لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الْخَائِفِينَ،
لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الْوَجِلِينَ» (قمی، ۱۳۷۶ ش: ص ۲۶۷، ۲۶۸).

همین روش، بارها در این دعا تکرار شده است. البته این تکرار در هر بار الهام بخش معانی فراوانی گردیده و به دعا جذابیت خاصی ارزانی داشته است. حضرت سید الشهداء علیه السلام خطاب به خداوند متعال می فرمایند: «أنتَ الذي مننتَ، أنتَ الذي أنعمتَ، أنتَ الذي أحسنتَ، أنتَ الذي أجملتَ، أنتَ الذي أفضلتَ، أنتَ الذي أكملتَ، أنتَ الذي رزقتَ، أنتَ الذي وقفتَ، أنتَ الذي أعطيتَ، أنتَ الذي أغنيتَ، أنتَ الذي أفقيتَ، أنتَ الذي آويتَ، أنتَ الذي كفيتَ، أنتَ الذي هديتَ» (همان: ص ۲۶۶).

امام حسین علیه السلام در این شیوه خطابی و در ادامه مقطع دعائی بالا، پس از شمردن نعمت های خداوند و اذعان به مُنعم بودن پروردگار، به قصور بندگان و گناه کار بودن آن ها اشاره می کند. ایشان پس از تفصیل کلام در این باره مجدداً شیوه بیانی فوق را در قالب صیغه متکلم به کار می گیرند. حضرت در فرای از این دعا می فرمایند: «أنا الذي أسأتُ، أنا الذي أخطأتُ، أنا الذي هممتُ، أنا الذي جهلْتُ، أنا الذي غفلْتُ، أنا الذي سهوتُ، أنا الذي اعتمدْتُ، أنا الذي تعمَّدْتُ، أنا الذي وعدْتُ، وأنا الذي أخلفتُ، أنا الذي نكثْتُ، أنا الذي أقرتُ» (همان: ۲۶۷).

همانند این بیان که متکلم از قول خودش به قصور و گناه اقرار می کند، در دعای عرفه امام سجاده علیه السلام دیده می شود. البته این اقرار به گناه و اذعان به قصور در کلام امام معصوم علیه السلام جنبه تربیتی دارد، و بیشتر خطاب به کسانی می شود که از اطاعت خداوند متعال سرباز می زنند، و راه نافرمانی و ناسپاسی را در پیش می گیرند. حضرت زین العابدین علیه السلام در این خصوص می فرمایند: «أنا الذي أقدمَ عليك مُجترباً، أنا الذي عصاك متعمداً، أنا الذي استخفى من عبادك و بارزك، أنا الذي هابَ عبادك و امنك، أنا الذي لم يهرب سطوتك و لم يخف بأسك» (امام سجاده علیه السلام، ۱۳۷۰ ش، ص ۲۶۳).

علاوه بر نکات برجسته ادبی و بلاغی ذکر شده در دعای عرفه امام حسین علیه السلام، باید به نکته دیگری اشاره کنیم که در این دعا بیشتر جلوه گری می کند و آن پرداختن به جزئیات یک موضوع است. حضرت امام علیه السلام در همان مقطع آغازین دعا به ذکر نعمت آفرینش می پردازد، و خداوند را به خاطر خلقت خود سپاس می گوید. ایشان فرایند خلقت را با ذکر تمامی مراحل آن، از بدو سرشته شدن از گِل و خاک گرفته تا به دنیا آمدن در

زمان صالح ترین و پاک ترین بندگان خدا؛ یعنی، پیامبر اکرم ﷺ بیان می‌کند: «اللهم إني أرفعُ اليك، وأشهدُ بالربوبية لك مُقَرّاً بأنك رَبِّي و اليك مَرَدِّي. ابتدأتني بنعمتك قبل أن أكون شيئاً مذكوراً، خلقتني من التراب ثم اسكنتني الأضلاب امنأ لريب المنون و اختلاف الدهور و السنين، فلم أزل ظاعناً من صُلبٍ الى رَحِمٍ في تقادم من الأيام الماضية و القرون الخالية. لم تخرجني لرأفتك بي و لطفك لي و احسانك الي في دولة أئمة الكفر الذين نقضوا عهدك و كذبوا رسلك لكنك اخرجتني للذي سبق لي من الهدى» (قمی، ۱۳۷۶ ش: ص ۲۶۱).

امام حسین عليه السلام در ادامه این دعا و برای این که آیه شریفه ﴿وَإِنْ تَعُدُوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا﴾ (نحل: ۱۸) را با ذکر مصداق و مثال، تجسم و عینیت ببخشند، به ذکر جزئیات آفرینش انسان و نعمت های بی شمار خداوند روی می آورد. آن چه در این توصیف دقیق و بسیار زیبا و جذاب جلب توجه می‌کند ذکر جزئیات اندام ها و بخش های تشکیل دهنده بدن انسان است. در این دعا می‌خوانیم: « وانا أشهدُ يا الهی بحقیقة ایمانی، و عقد عزمات یقینی، و خالص صریح توحیدی، و باطن مکنون ضمیری، و علائق مجاری نور بصری، و أساریر صفحة جبینی، و حرق مسارب نفسی، و خذاریف مارن عرینیی، و مسارب سماخ سمعی، و ماضمت و اطبقت علیه شفتای... و اطراف اناملی و لحمی و دمی و شعری و بشری و عصبی و قصبی و عظامی و مئخی و عروقی و جمیع جوارحی... أن لو حاولتُ و اجتهدتُ مدى الأعصار و الأحقاب لو عمّرتها أن اؤدی سُكْرًا واحدة من أنعمك ما استطعتُ ذلك» (قمی، ۱۳۷۶ ش: ص ۲۶۲، ۲۶۳).

این تصویرسازی زیبا و بسیار دقیق از اندام های بینایی، شنوایی، تنفسی و بخش های مختلف حلق و دهان و اجزای دیگری از بدن مانند مغز، قلب، عروق، استخوان... همه و همه نشان‌گر گوناگونی نعمت های خداوند متعال و الطاف بی پایان حق تعالی است که شکر این همه نعمت امری محال و ناشدنی است. ذکر این مصادیق و مثال ها در راستای حمد خداوند مُنعم، تأیید کننده ضرورت حمد و لزوم تشکر از خالق تواناست.

امام سجّاد عليه السلام نیز در چند جا از دعای خود به ذکر آفرینش و خلق موجودات با دیدی

کلی و بدون ورود به جزئیات پرداخته است. برای نمونه این عبارت را می‌خوانیم: «وَأَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، الَّذِي أَنْشَأْتَ الْأَشْيَاءَ مِنْ غَيْرِ سَنَخٍ، وَصَوَّرْتَ مَاصُورَتٍ مِنْ غَيْرِ مِثَالٍ، وَابْتَدَعْتَ الْمَبْتَدَعَاتِ بِلاِ احْتِذَاءٍ» (امام سجّاد علیه السلام، ۱۳۷۰ ش: ص ۲۴۵، ۲۴۶). یا این فراز را می‌بینیم: «أَنْتَ الَّذِي ابْتَدَأَ وَاخْتَرَعَ وَاسْتَحَدَّثَ وَابْتَدَعَ وَاحْسَنَ صُنْعَ مَا صَنَعَ» (همان: ص ۲۴۷). حضرت سجّاد علیه السلام در ادامه این دعا همانند امام حسین علیه السلام به این حقیقت واقف می‌شود که انسان از شکر خداوند متعال به خاطر نعمت‌های فراوانش عاجز و ناتوان است: «وَلِكِ الْحَمْدُ حَمْدًا مَعَ حَمْدِ كُلِّ حَامِدٍ، وَشُكْرًا يَقْضِرُ عَنْهُ شُكْرُ كُلِّ شَاكِرٍ» (همان: ص ۲۴۹).

امام حسین علیه السلام و امام سجّاد علیه السلام در این دو دعای شریف، پس از ذکر نعمت‌های بی حد و حصر خداوند متعال، به حمد و تمجید ذات احدیت می‌پردازند، و با به‌کارگیری عبارت‌های بسیار بلیغ و قالب‌های بیانی ابتکاری، شیوه شایسته حمد را معرفی می‌نمایند. سراسر دعای امام حسین علیه السلام از ابتدا تا انتها لبریز از جملات سپاس و حمد خداوند است، مانند مطلع این دعا که پیش از این یادآوری شد. اما نکته حایز اهمیت در این خصوص، تفصیل و بیان تشریحی حمد در دعای عرفه امام سجّاد علیه السلام است. این تفصیل که به نظر می‌رسد جنبه آموزشی و تربیتی دارد، ارزش و جایگاه واقعی حمد را بیش از پیش نشان می‌دهد.

امام زین العابدین علیه السلام در تبیین ویژگی‌ها و خصوصیات حمد خداوند، ابتدا به دایمی و جاودانه بودن حمد تأکید می‌کند، و افزایش و فراوانی آن را از خداوند می‌طلبد. شناخت این بُعد از ستایش خداوند به عنوان گام نخست جهت درک ژرفای دعا ضروری به نظر می‌رسد. ایشان می‌فرمایند: «لَكَ الْحَمْدُ يَدُومُ بَدَوا مَكَ، وَ لَكَ الْحَمْدُ خَالِدًا بِنِعْمَتِكَ... حَمْدًا يُسْتَدَامُ بِهِ الْاَوَّلُ وَ يُسْتَدَعَى بِهِ الْاٰخِرُ، حَمْدًا يَتَضَاعَفُ عَلٰى كُرُورِ الْاٰزْمَةِ، وَ يَتَزَايِدُ اَضْعَافًا مُتَرَادِفَةً، حَمْدًا يَعْجِزُ عَنِ احْصَائِهِ الْحَفْظَةُ، وَ يَزِيدُ عَلٰى مَا اَحْصَتْهُ فِي كِتَابِكَ الْكُتُبَةُ» (همان).

حضرت سجّاد علیه السلام در دنباله فراز پیشین، جایگاه و اهمیت حمد خداوند را روشن می‌سازد. وی در این فراز قیمت و ارزش حمد را با جایگاه رفیع عرش خداوند می‌سنجد.

بی شک چنین عبارتی عظیم و بسیار بزرگ نشان گراهمیت فوق العاده حمد است، و این که ارزش نعمت های خداوند به هیچ وجه قابل اندازه گیری نیست، و تنها حمد است که بخشی از الطاف بی پایان الهی را قدر شناسد و ارزش گذاری نماید. حضرت سید الساجدین علیه السلام می فرمایند: « و لك الحمد... حمداً يوازنُ عرشك المجيد، و يعادلُ كرسيك الرفيع، حمداً يكُمُلُ لديدك ثوابه، ويستغرق كلَّ جزاءٍ جزاؤه » (همان: ص ۲۵۰).

در این جا، حضرت امام سجاد علیه السلام خصوصیات و اوصاف حمد واقعی را یکایک می شمرد: حمدی که خالص و بی ریا باشد، حمدی که نعمت ها را بیفزاید، حمدی که در حد و حصر نگنجد، حمدی که جامع همه حمد ها باشد، و دیگر ویژگی هایی که از زبان خود حضرت می شنویم: « حمداً ظاهره و فُوق لباطنه، و باطنه و فُوق لصدق النية. حمداً لم يحمدك خَلْقٌ مثله، ولا يعرفُ أحدٌ سِوَاك فضلَه. حمداً يُعانُ من اجتهد في تعديده، و يُؤيِّدُ من أغرق نزعاً في توفيته. حمداً يجمع ما خلقت من الحمد، و ينتظم ما أنت خالقه من بعد. حمداً لا حمد أقرب الى قولك منه، ولا أحمَد ممن يحمدك به. حمداً يوجب بكرمك المزيد بوفوره و تصلُّه بمزيد بعد مزيد طويلاً منك. حمداً يجبُ لكرم وجهك، و يُقابلُ عزَّ جلالك » (همان: ص ۲۵۱، ۲۵۲).

بنابراین، حمد خداوند متعال در آغاز هر دعا، نشان گراعتراف مخلوق به یگانگی خالق است. و این اعتراف کلید ورود به عالم جود و بخشش حضرت حق است. از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است: « من تشاغل بالثناء على الله أعطاه الله فوق رغبة السائلين » (ابن ابی الحدید، بی تا: ج ۶، ص ۱۹۰). انسان مؤمن با ثنای پروردگار هستی بخش، راه کسب نعمت های فراوان را هموار می سازد، و قدم در طریق رضای خداوند می گذارد. حضرت امیر المؤمنین علی علیه السلام می فرمایند: « الحمد لله الذي جعل الحمد مفتاحاً لذكوره، و سبباً للمزيد من فضله، و دليلاً على آلائه و عظمته » (امام علی علیه السلام، ۱۴۱۲ق: ج ۲، ص ۵۱).

۴. درود بر خاندان نبوت

دیگر مسأله مهم و درخور توجه در پایان حمد و ستایش خداوند که در این دو دعای

شریف نمایان است، درود فرستادن و صلوات بر پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و خاندان مطهرش است. این یک دستور الهی و از مستلزمات استجاب دعاست. حضرت حق در قرآن کریم می فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ (احزاب: ۵۶). البته درود خداوند و فرشتگان تنها بر پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نازل نمی شود، بلکه بر مؤمنان نیز نازل می گردد. خداوند متعال می فرماید: ﴿هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا﴾ (احزاب: ۴۳). بنابراین، درود خداوند و فرشتگان برای مؤمنان راهنما و گشایش است و موجب رهایی آن ها از تاریکی و انتقال به عالم نور است. خالق توانا در جایی دیگر به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ امر می کند تا بر مؤمنان درود و صلوات بفرستد، زیرا درود او باعث آرامش و آسایش آن ها می گردد: ﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ﴾ (توبه: ۱۰۳).

شخص نیایش گریس از حمد و ثنای خداوند متعال، بر محمد و آل محمد درود می فرستد و این درود فرستادن در راستای اعتراف انسان به ولایت رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و اهل بیت پاک اوست؛ زیرا که ولایت پیامبر و خاندانش همان ولایت حق تعالی است و در یک سمت و سو قرار دارد. امام علی عَلَيْهِ السَّلَام می فرماید: «كَلَّ دَعَاءٍ مَّحْجُوبٍ عَنِ السَّمَاءِ حَتَّى تَصَلَّى عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَآلَهُ» (صدوق، ۱۳۶۸ ش: ص ۱۵۵). بنابراین، معراج دعا و رمز اجابت آن، صلوات بر محمد و آل محمد است.

در تبیین آثار صلوات بر نبی خاتم و عترت مطهرش، حضرت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سه اثر مهم را بیان می کنند. اول قبولی دعا، دوم خشنودی خدا و سوم زکات اعمال است: «صَلَاتُكُمْ عَلَيَّ جَوَازُ دَعَائِكُمْ، وَمَرْضَاةُ لِرَبِّكُمْ، وَزَكَاةُ أَعْمَالِكُمْ» (علامه مجلسی، ۱۹۸۳ م: ج ۹۱، ص ۶۴). پس درود ما بر پیامبر و خاندان او وسیله ای بسیار مهم برای اجابت دعاست. این مسأله بارها در روایات و احادیث معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام تأکید شده است. حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام می فرماید: «الدَّعَاءُ مَعَ الصَّلَاةِ مَقْرُونٌ بِالْإِجَابَةِ» (نوری، ۱۹۸۷ م: ج ۵، ص ۲۲۷). و در جای دیگر فرمودند: «صَلُّوا عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَآلُ مُحَمَّدٍ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقْبَلُ دَعَاءَكُمْ عِنْدَ ذِكْرِ مُحَمَّدٍ وَدَعَائِكُمْ لَهُ وَحَفْظِكُمْ صَلَّيْتُ اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ» (صدوق، ۱۴۰۳ ق: ص ۶۱۳).

حضرت سجاد علیه السلام بخش عمده‌ای از دعای خود را به صلوات فرستادن بر محمد و آل محمد علیهم السلام اختصاص می‌دهد، و این بخش با توجه به معانی فراوان آن، از اهمیت بسیاری برخوردار است. حضرت در ابتدا، بهترین و پاک‌ترین و دایمی‌ترین درود را بر پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله می‌فرستد: « رَبِّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ الْمُنْتَجِبِ الْمَصْطَفِيِّ الْمَكْرَمِ الْمُقَرَّبِ أَفْضَلَ صَلَوَاتِكَ، وَ بَارِكْ عَلَيْهِ أَمَّ بَرَكَاتِكَ، وَ تَرَحَّمْ عَلَيْهِ أَمْتَعَ رَحْمَاتِكَ. رَبِّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ صَلَاةَ زَاكِيَةٍ لَا تَكُونُ صَلَاةَ أَزْكَى مِنْهَا، وَ صَلِّ عَلَيْهِ صَلَاةَ نَامِيَةٍ لَا تَكُونُ صَلَاةَ أُنْمَى مِنْهَا، وَ صَلِّ عَلَيْهِ صَلَاةَ رَاضِيَةٍ لَا تَكُونُ صَلَاةَ فَوْقَهَا » (امام سجاد علیه السلام، ۱۳۷۰ ش: ص ۲۵۱، ۲۵۲).

امام زین العابدین علیه السلام در ادامه این درود و صلوات به مقام رضایت و خشنودی می‌پردازد، و از خداوند مٔان می‌طلبد تا این درودها و صلوات را جاودانه و فنا ناپذیر بگرداند: « رَبِّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ صَلَاةَ تُرْضِيهِ وَ تُزِيدُ عَلَي رِضَاهُ، وَ صَلِّ عَلَيْهِ صَلَاةَ تُرْضِيكَ وَ تُزِيدُ عَلَي رِضَاكَ لَهُ، وَ صَلِّ عَلَيْهِ صَلَاةَ لَا تُرْضِي لَهَا إِلَّا بِهَا، وَ لَا تَرَى غَيْرَهَا لَهَا أَهْلًا، رَبِّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ صَلَاةَ تَجَاوُزُ رِضْوَانِكَ، وَ يَتَّصِلُ اتِّصَالُهَا بِبِقَائِكَ، وَ لَا يَنْفَدُ كَمَا لَا تَنْفَدُ كَلِمَاتُكَ » (همان: ص ۲۵۲).

پس از مقام رضایت، حضرت سجاد علیه السلام از پروردگار متعال می‌طلبد تا بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و خاندان پاکش درودی بفرستد که در برگیرنده درودهای تمامی فرشتگان، پیامبران و مؤمنان از جن و انس و درود همه موجودات عالم باشد. تأکید بر درود همه مخلوقات عالم این نکته را تداعی می‌کند که نعمت‌های بی‌شمار خداوند متعال مانند تعداد بی‌شمار آفریده‌های اوست، و با درود این تعداد بی‌شمار از خلق بخشی از نعمت‌های باری تعالی قدر شناسی و ارج گذاری می‌گردد: « رَبِّ صَلِّ عَلَي مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ صَلَاةَ تَنْتَظِمُ صَلَوَاتِ مَلَائِكَتِكَ وَ أَنْبِيَائِكَ وَ رُسُلِكَ وَ أَهْلِ طَاعَتِكَ، وَ تَشْتَمِلُ عَلَي صَلَوَاتِ عِبَادِكَ مِنْ جَنَّتِكَ وَ إِنْسِكَ وَ أَهْلِ اجَابَتِكَ، وَ تَجْتَمِعُ عَلَي صَلَاةِ كُلِّ مَنْ ذَرَأَتْ وَ بَرَأَتْ مِنْ أَصْنَافِ خَلْقِكَ » (همان: ص ۲۵۲، ۲۵۳).

امام زین العابدین علیه السلام در ادامه این کلام شریف و پس از تشریح مقام درود فرستادن بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، به موضوع درود فرستادن بر خاندان پاک نبوت و توسل به اهل بیت

می‌پردازد، و اهمیت این موضوع را مفصلاً بیان می‌نماید. روایات بسیاری نقل شده است که توسل به عترت پیامبر از عوامل استجاب دعاست. از امام باقر علیه السلام نقل شده است که فرمودند: «مَنْ دَعَا اللَّهَ بِنَا أَوْلَادِهِ، وَمَنْ دَعَا بغيرِنَا هَلِكٌ وَاسْتَهْلَكَ» (طوسی، ۱۴۱۴ق: ص ۱۷۲).

حضرت سجاد علیه السلام در این بخش، مقام شامخ اولیای خدا را گوشزد می‌کند، و آن‌ها را خزانه داران علم خدا و نگهبانان دین و جان‌نشینان حقیقی پروردگار متعال در زمین و پاک‌ترین مردم و وسیله نجات در آخرت دانستند: «رَبِّ صَلِّ عَلَيَّ أَهْلَ بَيْتِهِ الَّذِينَ اخْتَرْتَهُمْ لِأَمْرِكَ، وَجَعَلْتَهُمْ خَزَنَةَ عِلْمِكَ، وَحَفَظَةَ دِينِكَ، وَخُلَفَاءَكَ فِي أَرْضِكَ، وَحُجَجَكَ عَلَيَّ عِبَادِكَ، وَطَهَّرْتَهُمْ مِنَ الرَّجْسِ وَالذَّنَسِ تَطْهِيراً بِإِرَادَتِكَ، وَجَعَلْتَهُمُ الْوَسِيلَةَ إِلَيْكَ، وَالْمَسْلَكَ إِلَى جَنَّتِكَ» (امام سجاد علیه السلام، ۱۳۷۰ش: ص ۲۵۳، ۲۵۴).

این درود و صلوات با تفصیل بیشتری ادامه پیدا می‌کند تا این که حضرت سجاد علیه السلام به موضوع فرستادن بردوستان اولیای خدا می‌رسد. حضرت به پیروان واقعی اهل بیت علیهم السلام اشاره می‌کند، کسانی که به ولایت ائمه اطهار اعتقاد دارند و فرمان آن‌ها را اطاعت می‌کنند، و دنباله‌رو راستین آن‌ها هستند: «اللَّهُمَّ وَصِّلْ عَلَيَّ أَوْلِيَاءَهُمُ الْمُعْتَرِفِينَ بِمَقَامِهِمْ، الْمُتَّبِعِينَ مِنْهُمْ، الْمُقْتَفِينَ آثَارَهُمْ، الْمُسْتَمْسِكِينَ بِعُرْوَتِهِمْ، الْمُتَمَسِّكِينَ بِوَلَايَتِهِمْ، الْمُؤْتَمِّينَ بِإِمَامَتِهِمْ، الْمُسْلِمِينَ لِأَمْرِهِمْ، الْمُجْتَهِدِينَ فِي طَاعَتِهِمْ، الْمُنتَظِرِينَ أَيْامَهُمْ، الْمَادِّينَ إِلَيْهِمْ أَعْيُنَهُمْ، الصَّلَوَاتِ الْمُبَارَكَاتِ الزَّاكِيَاتِ النَّامِيَاتِ الْغَادِيَاتِ الرَّائِحَاتِ، وَسَلِّمْ عَلَيْهِمْ وَعَلَى أَرْوَاحِهِمْ، وَاجْمَعْ عَلَيَّ التَّقْوَى أَمْرَهُمْ، وَأَصْلِحْ لَهُمْ شُؤْنَهُمْ، وَتُبْ عَلَيْهِمْ، إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ» (همان: ص ۲۵۷، ۲۵۸).

۵. طلب حاجت

همان گونه که از دعای فوق مشاهده کردیم، حضرت امام زین العابدین علیه السلام، در پایان این درودها و صلوات حاجت خود را از خداوند متعال درخواست می‌کند، و از او اجابت می‌طلبد. این نکته آموزنده و بسیار مهم که حاجت را پس از صلوات بر محمد و آل محمد صلوات الله علیهم خواسته شود در سراسر صحیفه سجادیه و به خصوص در این دعای شریف

قابل ملاحظه است.

در دعای عرفه امام حسین علیه السلام نیز همین شیوه دعایی را می بینیم. حضرت در پایان هر درودی حاجت خود را از خداوند متعال می خواهد، مانند این بخش از دعای ایشان: « رَبِّ بِمَا أَلْبَسْتَنِي مِنْ سِتْرِكَ الصَّافِي، وَيَسَّرْتَ لِي مِنْ صُنْعِكَ الْكَافِي، صَلَّى عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَأَلَّ مُحَمَّدٌ، وَأَعْتَنِي عَلَيَّ بَوَائِقَ الدَّهْوَرِ، وَصُرُوفَ اللَّيَالِي وَالْأَيَّامِ، وَنَجَّنِي مِنْ أَهْوَالِ الدُّنْيَا وَكُرْبَاتِ الْآخِرَةِ، وَاكْفَنِي شَرَّ مَا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ فِي الْأَرْضِ » (قمی، ۱۳۷۶ ش: ص ۲۶۴). ویا این فراز زیبا از دعای عرفه حضرت: «تَقَدَّسَتْ وَتَعَالَيْتَ مِنْ رَبِّ كَرِيمٍ عَظِيمٍ رَحِيمٍ، لَا تُحْصِي الْأَوْكُ، وَلَا يُبْلَغُ ثَنَاؤُكَ، وَلَا تَكْفِي نِعْمَاؤُكَ، صَلَّى عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَأَلَّ مُحَمَّدٌ، وَأَتَمَّمْ عَلَيْنَا نِعْمَكَ، وَأَسْعِدْنَا بِطَاعَتِكَ » (همان: ص ۲۶۸).

در یک نگاه آماری به تعداد حاجت های در خواست شده در دعای عرفه امام حسین علیه السلام و امام سجّاد علیه السلام به چند نکته مهم و شایسته تأمل واقف می شویم، که دقت و تعمق در آن ها می تواند برای انسان راه گشا باشد:

اول: تعداد حاجت های امام سجّاد علیه السلام دو برابر تعداد حاجت های امام حسین علیه السلام است. در یک عبارت دقیق تر تعداد حاجت های درخواست شده در دعای عرفه امام حسین علیه السلام ۱۱۰ حاجت است، در حالی که تعداد حاجت های وارد شده در دعای عرفه امام سجّاد علیه السلام به بیش از ۲۲۰ حاجت رسیده است. به نظر می رسد این دو تعداد مکمل هم هستند.

دوم: این حاجت ها شامل حاجت های دنیوی و اخروی است. سوم: محور حاجت ها تنها شخص متکلم امام نبوده، بلکه شامل سایر مؤمنان و بندگان نیازمند خداوند است.

چهارم: تسلسل حاجت ها و سامان یافتگی نیازها از یک نظم منطقی و قاعده اصولی برخوردار است.

پنجم: بر آوردن این حاجت ها، همه در مسیر تکامل انسان و رسیدن به مقام قرب الهی است.

ششم: ذکر نیازها و حاجت ها با این تعداد بسیار زیاد در جهت ایجاد گفتمان زنده و

پویا بین نیازمند مطلق؛ یعنی، انسان و بی نیاز مطلق؛ یعنی، خداوند متعال است. هفتم: یادآوری حاجت‌های فراوان، اقرار به ضعف مخلوق در برابر قدرت بی پایان خالق است.

هشتم: ذکر این حاجت‌ها فرصتی برای شناخت جایگاه واقعی انسان در عالم هستی و دوری او از هرگونه غرور و تکبر نابجاست.

نهم: نیاز مخلوق به خالق به معنای وابستگی او به مقدرات الهی و اذعان به مشیت ذات حق تعالی است. این امر در تنظیم رفتارهای اجتماعی انسان نقش بسزایی دارد. دهم: این دو دعای شریف، نیازهای واقعی انسان را شناسایی نموده و راه اجابت را به سالکان این طریق نشان داده است.

۶. تنوع خطاب‌ها و حروف ندا

چنانچه اسلوب بیانی توسل به خداوند جهت برآوردن نیازها را بررسی کنیم، خواهیم یافت که این حاجت‌ها و نیازها پس از ندای خداوند عرضه می‌گردند. ندا در علم نحو عربی کاربرد مشخصی دارد و معمولاً با حروف ندا انجام می‌پذیرد. هر کدام از حرف‌های ندا مانند: «همزه، ای، یا، و...» کاربرد معینی دارند و با توجه به دور بودن و یا نزدیک بودن مخاطب مورد استفاده قرار می‌گیرند. اما مراد و هدف ما از ندا در این مبحث، ندای بلاغی است و ندای نحوی مورد نظر نیست. ندا در علم معانی و بلاغت عربی با توجه به قراین موجود در کلام از معنی اصلی خود خارج و در معنی دیگر استفاده می‌شود (تفتازانی، بی تا: ج ۱، ص ۲۲۴). جمله‌های ندایی از نگاه بلاغی دارای معانی متعدد است که با دقت نظر و اعمال فکرا استخراج می‌شود.

در دعای عرفه امام حسین علیه السلام با انواع جمله‌های ندایی روبرو می‌شویم، که این تنوع را کمتر در دعای عرفه امام سجاد علیه السلام می‌بینیم. امام حسین علیه السلام در مناجات روحانی خود با خدا، از قالب‌های ندایی گوناگونی استفاده می‌کنند که بسیار جالب توجه است. گاهی از حرف ندای «یا» مانند «یا رَبِّ، یا الهی» استفاده می‌کنند و گاه حرف ندای «یا» را حذف می‌کنند؛ مانند، «رَبِّ، الهی». در برخی موارد از «اللهم» که اسم

مخصوص ندای الله است، بهره می‌برند، و در مواردی دیگر از تکرار و تتابع ندا مانند «یا الله یا الله». و در جایی قبل از ندا از اسم فعل «آمین» که به معنی اجابت کن استفاده می‌کنند مانند «آمین آمین، رَبِّ الْعَالَمِينَ».

بررسی مواضع ندا در دعای شریف امام حسین علیه السلام و امام سجاد علیه السلام با توجه به کثرت و گوناگونی آن، از دایره این پژوهش خارج است، اما ذکر یک مثال از این دو دعای شریف جهت ابراز جایگاه بلاغی آن خارج از لطف نیست.

حضرت امام حسین علیه السلام و امام سجاد علیه السلام در چند موضع، از حرف ندای «یا» که بسیار کثیر الاستعمال است، استفاده می‌کنند. بنا به گفته علمای نحو عربی، حرف «یا» برای ندای مخاطب دور استفاده می‌شود (ابن هشام، ۱۳۷۵ ش: ج ۱، ص ۴۸۸)؛ اما در بسیاری از موارد این حرف از معنی اصلی خود که همان خطاب به شخص دور است، خارج گردیده و برای مخاطب نزدیک استفاده شده است.

برای نمونه این عبارت را از دعای عرفه امام حسین علیه السلام نقل می‌کنیم: «یا مَنْ عفا عن عظیم الذنوب بحلمه» (قمی، ۱۳۷۶ ش: ص ۲۶۵). و در همین راستا این فراز را از دعای عرفه امام سجاد علیه السلام می‌خوانیم: «یا مَنْ يَمُنُّ بِإِقَالَةِ الْعَاثِرِينَ، وَيَتَفَضَّلُ بِإِنظَارِ الْخَاطِئِينَ» (امام سجاد علیه السلام، ۱۳۷۰ ش، ص ۲۶۲).

با توجه به این که خداوند متعال به انسان بسیار نزدیک است: ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾ (سوره ق: ۱۶) اما جایگاه او بسیار رفیع و بلند است، به همین خاطر از حرف ندای دور در این دو دعا استفاده شده، جهت بیان قدر و منزلت دست نیافتنی خداوند متعال است.

از نظر محتوایی دعای عرفه امام حسین علیه السلام با حمد و ستایش خداوند متعال شروع می‌شود و سپس با استعانت از اسمای حسنی و صفات الهی، به حضرت حق تودد و توسل می‌جوید و به ربوبیت خداوند اعتراف و نعمت های بی شمار او را یادآوری می‌کند. سرانجام بر محمد خاتم صلوات الله علیه و خاندان پاک او درود و صلوات می‌فرستد و از خداوند متعال حاجت خود را طلب می‌کند.

۷. اعتراف به تقصیر

این ساختار چند بار در این دعا اعاده و تکرار می‌شود و در هر بار نیازها و حاجت‌های جدیدی از خداوند متعال خواسته می‌شود. در درون و لابه‌لای این دعای آموزنده همواره با موضوعاتی آشنا و روبرو می‌شویم که در عمق و ژرفای این دعا جایگاه ویژه‌ای یافتند، مانند اعتراف به منعم بودن خداوند، اعتراف به گناهکار بودن انسان، اعتراف به ضعف و ناتوانی انسان در برابر قدرت لایزال الهی و توسل به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و خاندان پاکش و ذکر مناقب و فضایل ایشان.

محتوا و چارچوب مفهومی دعای عرفه امام زین‌العابدین عَلَيْهِ السَّلَام با دعای عرفه امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام شباهت‌ها و وجوه مشترک فراوانی دارد و گویا از نظر محتوا همان مفاهیم قبلی را با اندک تفاوتی از نظر مضامین و موضوعات دارد. دعای امام سجّاد عَلَيْهِ السَّلَام با حمد و ستایش خداوند عالم و مناجات با او و سپس ذکر اسمای حسنی و اقرار به تمامی اسمای مقدس الهی آغاز می‌شود. سپس به نعمت‌های بی‌شمار خداوند اشاره و تعدادی از آن‌ها را نام می‌برد.

در ادامه حضرت سجّاد عَلَيْهِ السَّلَام حمد خدا را به صورت تشریحی بیان می‌کند که معانی بسیار مهمی در آن گنجانده است. بعد از حمد خداوند متعال، حضرت محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و خاندان و پیروان مکتب او را درود و صلوات می‌فرستد که این درود از نظر جزئیات تفسیری بسیار در خور توجه است. حضرت سجّاد عَلَيْهِ السَّلَام بعد از صلوات حاجت‌های خود را از خداوند می‌طلبد که این بخش نیز بسیار مفصل و آموزنده است.

درون مایه اصلی و ابعاد گسترده آموزه‌ها و قالب محتوایی این دعای شریف، مانند دعای عرفه امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام چند بار تکرار می‌شود و در هر بار حاجت‌ها و نیازها متغیر و جدید می‌شوند. باز در درون آن، موضوعات و مضامینی چون برشمردن نعمت‌های الهی، اعتراف به گناهکار بودن انسان، اعتراف به ضعف و ناتوانی انسان در برابر خداوند قادر مطلق و اعتراف به کوتاهی و تقصیر در انجام طاعات و عبادات به چشم می‌خورد.

۸. نتیجه گیری

دعای عرفه امام حسین علیه السلام و دعای عرفه امام سجّاد علیه السلام از نظر قالب بیانی و ساختار محتوایی شباهت های فراوانی با هم دارند، اما از نظر پرداختن به جزئیات در برخی موضوعات، تفاوت های قابل توجهی دارند. این دو دعا از پنج رکن اساسی تشکیل می - شوند که عبارتند از:

- ۱- حمد و ستایش خداوند؛
- ۲- برشمردن نعمت های فراوان او؛
- ۳- اعتراف به گناه و طلب عفو؛
- ۴- درود فرستادن بر محمد و آل محمد صلی الله علیه و آله؛
- ۵- طلب حاجت؛

در این دو دعای شریف، نزدیک به ۳۳۰ حاجت از خداوند متعال خواسته شده که همگی در راستای تقویت اعمال سازنده انسان در دنیا و آبادانی آخرت او قرار دارد. طرز قرار گرفتن و چینش این حاجت ها بر اساس یک تسلسل منطقی و اصولی صورت گرفته است و تکامل انسانی و رسیدن به مقام قرب الهی را از راه اجابت دعا محقق می سازد. این دو دعا شیوه های بیانی بسیار زیبا و جذابی را در خصوص گفتگو و مناجات با خدا معرفی می کنند که عمل به مضامین والا و محتوای روح بخش آن تأثیر شگرفی بر کردار و رفتار اجتماعی انسان می گذارد. بسیاری از بیماری های روحی و روانی انسان مانند کبر و غرور، خودپسندی و خودخواهی، ناسپاسی و نافرمانی، تظاهر و ریاکاری و دیگر بیماری های جانکاه انسانی با تأمل عمیق در این دعاها و پی بردن به معانی و مفاهیم بالای آن قابل درمان است. به امید عمل به دستورات روحانی این دو دعای شریف.

منابع:

۱. ابن ابی الحدید، عبد الحمید، (بی تا)، شرح نهج البلاغه. تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم. بیروت: دار احیاء الکتب العربیه.
۲. ابن هشام، عبد الله. (۱۳۷۵ ش)، مغنی اللیب عن کتب الأعریب. چاپ هشتم. قم: مکتبه سید الشهداء علیه السلام.

٣. امام سجاد عليه السلام، (١٣٧٠ش)، *صحيفة سجادية*، چاپ دوم. قم: دفتر انتشارات اسلامي.
٤. امام علي عليه السلام. (١٤١٢ق). *نهج البلاغه*، شرح شيخ محمد عبده، قم: دار الذخائر.
٥. بستاني، محمود، (١٤١٣ق)، *تاريخ الأدب العربي في ضوء المنهج الاسلامي*، مشهد: مجمع البحوث الاسلاميه.
٦. تفتازاني، سعد الدين، (بي تا)، *شرح المختصر*، قم: دار الحكمة.
٧. حر عاملي، محمد، (١٤١٤ق)، *وسائل الشيعة*، چاپ دوم. قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام لإحياء التراث.
٨. صدوق، محمد، (١٤٠٣ق)، *الخصال*، تصحيح و تعليق على اكبر غفاري، قم: جماعة المدرسين.
٩. _____، (١٣٦٨ش)، *ثواب الأعمال*، قم: انتشارات شريف رضی.
١٠. طوسی، محمد، (١٤١٤ق)، *الأمالی*، چاپ اول. قم: دار الثقافة.
١١. علامه مجلسی، محمد باقر، (١٩٨٣م)، *بحار الأنوار*، تصحيح و تعليق ابراهيم میانجی و محمد باقر بهبودی. چاپ دوم. بيروت: مؤسسة الوفاء.
١٢. قمی، عباس، (١٣٧٦ش)، *مفاتيح الجنان*، چاپ اول. قم: انتشارات دار القرآن الكريم.
١٣. کلینتی، محمد. (١٣٦٥ش)، *الكافي*، تصحيح و تعليق على اكبر غفاري. چاپ چهارم. تهران: دار الكتب الاسلاميه.
١٤. نوری، حسین، (١٩٨٧م)، *مستدرک الوسائل*، چاپ اول. بيروت: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث.